
SOCREALISTIČKI ROMAN O REVOLUCIJI I DRUGOM SVJETSKOM RATU

Stevan Konstantinović

The biggest problem of the social realists was how to justify the murder in the name of a noble cause. Lalić offered a solution to the dilemma why he kills himself for revolutionary goals in the epic concise statement „There is no wedding without meat – no revolution without blood“. For Lalić, as well as the entire communist movement, only the weak can be captured.

Revolucionarni prevrat, a posebno Drugi svetski rat, bili su česta tema socrealističkih romanopisaca. Kad je o Oktobarskoj revoluciji reč, situacija je vrlo slična kao i u slučaju romana o predrevolucionarnim vremenima. Vrlo je mali broj takvih književnih ostvarenja u ruskoj književnosti, a po logici da primat u tome imaju ruski književnici, Oktobarska revolucija nije bila predmetom interesovanja književnika iz drugih slovenskih književnosti. Diktat aktuelnosti nije dao vremena socrealističkim književnicima da se vrate u prošlost i sa veće istorijske distance literarizuju događanja, ličnosti i pojave, što istini za volju, verovatno da bi bilo još doktrinarnije u odnosu na one autore koji su bili savremenici tih događanja.

Najznačajnije delo o Oktobarskoj revoluciji u ruskoj književnosti je *Kako se kalio čelik* Nikolaja Ostrovskog (RU). Ono je, iako ocenjeno kao skromno po književnim dometima, ostavilo dubokog traga kako na rusku književnost, koja je imala za temu Drugi svetski rat, tako i na slovenske književnosti i romane nastale u njima na istu temu. Nastao kao u dobroj meri autobiografski roman, bio je dobar primer edukativnog romana za revolucionare. Repertoar pripovednih situacija u romanu Ostrovskog postaće svojevrсни priručnik za autore kasnije nastalih dela socrealizma. No, *Kako se kalio čelik* nije značajan samo po tome.

Uvodeći svog drskog deliju Pavla Korčagina u ratna zbivanja, Ostrovski ga suočava sa prvom dilemom rata i revolucije, a to je – ubistvo. Već na prvom koraku dilema ubiti ideološkog protivnika ili ne, izgleda vrlo ljudska, obična, ali biva napuštena opravdanjem da već sama činjenica da se neko nalazi sa druge strane, dovoljno je dobar razlog za eliminaciju te osobe, jer hipotetički i on je ubica, čak uz činjenicu da nikome na čelu ne piše da li je ubijao, da li će ubijati, ili ne.

Striktne i duboke podela na suprotstavljene društvene klase kod Ostrovskog je granica koja je nepremostiva i autor ne predviđa mogućnost pomirenja. Sukob klasa tokom revolucije po Ostrovskom ima samo jedan cilj – uništenje klase na zalasku. Korčaginu, Ostrovski ne daje čak ni mogućnost emotivne veze sa devojkom iz višeg staleža, čak ni onda kada bi ona ambijetalno, promenom načina odevanja, htela da pristane na društvene promene koje su se dogodile. Klasna i ideološka pripadnost ne priznaju individualnost, čak ni u smislu biološkog opstanka.

Kada umireš a znaš zašto, to je nešto posebno. Onda čovek i snagu dobija. Kad si uveren da si u pravu, treba umirati bez kuknjave. (ON)

Smrt ima dvoznačnu funkciju u romanu Ostrovskog. Kada gine komandant divizije onda je:

...poginuo bezgranično smeli drug – obuzeti bezumnim gnevom, eskadroni su sasekli čitav vod legionara. (ON)

Model po kome je vredna pažnje samo smrt ideološkog istomišljenika, a smrt protivnika je bezvredna, hladna činjenica, statistički podatak, postaće pravilo koje će primenjivati ostali socrealistički pisci. Pogibija ideološkog istomišljenika je najčešće lišena opservacija o smislu postojanja, nema univerzalizacije, koja bi po logici stvari odvela autora i na drugu stranu, jer prema tom modelu, koji je afirmisao Ostrovski, ideološki i klasni protivnik i ne zaslužuje drugačiju sudbinu osim smrti, koja je prosta eliminacija, lišena svake emocije.

Ostrovski pravi široki spektar ideoloških protivnika na prostoru Ukrajine, prilikom čega nacionalni pokret Ukrajinca ima kao takav isključivo klasni karakter, a njegovi reprezenti su oružane formacije ukrajinskih nacionalista, građanski stalež i inteligencija, a na kraju su i seljaci koji nerado gledaju na ideje boljševizma. Slično se ponašaju i Poljaci. Karakterizacija ovih likova je groteskna, poljski oficiri su dobro uhranjeni, nosevi su im crveni od učestalog konzumiranja votke, žene i devojkice su napirilitane i nakindurene. Među kontrarevolucionarima vlada nesloga, zavađeni su pa i sukobi među njima nisu retkost. Izlaz iz sukoba traže u pogromima Jevreja. Jedini razlog tome je pljačka, prilikom koje vlada hijerarhija u podjeli plena, na čijem kraju stoje ukrajinski seljaci, koji im se u pljačkaškom pohodu poslednji pridružuju. Prilikom pogroma učestala su silovanja.

Nasuprot kontrarevolucionarima stoje boljševici. Njihova karakterizacija je dijametralno drugačija. Korčagin je asketa, kao i njegovi saborci. Kada se dvojica zaljube u istu devojkicu, prepustaju njoj pravo izbora. Ljubav sa osobom iz druge klase nije moguća. Devojkica suočena sa izvesnim krajem u zatvorskoj ćeliji nudi svoju čednost Pavlu Korčaginu da je ne bi obesčastio oficir, ali Korčagin to odbija i tako se ponaša do kraja romana, pa se može izvesti zaključak da ostaje seksualno nevin do smrti.

Revolucionari, i Rusi, kao i Ukrajinci su solidarni sa siromašnim Jevrejima, a radnici Poljaci posle klasnog osvešćivanja istupaju sa idejom da će širiti ideju revolucije i u Poljskoj. Klasno svesnim ukrajinskim radnicima se gade nacionalni simboli kontrarevolucionara, „žuto-plavih zlotvora“ i odriču ih se bez dvoumljenja.

Izlivi mržnje prema ideološkim neprijateljima su učestali, što nije bez razloga. Ostrovski indirektno stalno ima na pameti čitaoca, a pripovedne epizode u kojima se Korčagin nadahnjuje delima socrealista, kao i pripovedna situacija u kojoj se u zatvoru priseća likova iz takve literature i nastoji da oponaša njihovo držanje pred klasnim neprijateljem, na nedvosmislen način ukazuje da je funkcija književnosti za Ostrovskog ideološko uticanje na čitalačku publiku umetničkim sredstvima.

Iz tog razloga, lik Korčagina je ideološki pravolinijski, on ne sumnja u ispravnost stavova partije, oni nikada nisu u nesaglasnosti sa životnim realnostima. Čak se gradi izrazito pozitivan odnos prema delatnosti političke policije kao revolucionarne avangarde, što ponovo navodi na zaključak da je uzimanje učešća u njenim akcijama obračuna sa političkim neistomišljenicima, pozitivno društveno ponašanje svakog pojedinca.

* * *

Romani sa temom Drugog svetskog rata čine najbrojniju grupu romana o ratu i revoluciji. U najznačajnije romane ove grupe mogu se ubrojati *Barjaktari* i *Čovek i oružje* Olesa Gončara (UK), *Daleko je sunce* Dobrice Ćosića (SR), *Pesma* Oskara Daviča (SR), *Mlada garda* Aleksandra Fadjejeva (RU), *Prolom* Branka Ćopića (SR), *Svadba* Mihaila Lalića (CG), *Neutrne staze* Sofije Drožd-Satanovske (PL).

Zavisno od partijske rekapitulacije istorijskih događanja vezanih za Drugi svetski rat svake komunističke partije koja je došla na vlast u pojedinim slovenskim zemljama, kao i vremenske distance u odnosu na događaje o kojima su pisci tamo gde su mogli

gradili i svoj individualni stav o ratu koji je promenio tok istorije svakog pojedinačnog slovenskog naroda, u određenoj meri nastajali su specifični romani o Drugom svjetskom ratu.

Vrlo ilustrativno je poređenje romana nastalih u srpskoj i crnogorskoj, i romana nastalih u slovenskim književnostima Sovjetskog Saveza. U njima se može posmatrati u kojoj meri su partijsko-politički stavovi uticali na stvaranje razlika u odnosu na istorijske datosti, odnosno koliko je autorski stav mogao uticati na promenu oficijelnog i formiranje drugačijeg viđenja istorijskih događanja. Drugačije rečeno, kroz pomenute književnosti može se pratiti evoluiranje partijskih stavova unutar pojedinih komunističkih partija, međusobne partijske razlike, njihova literarizacija i odstupanje pojedinih autora od partijskog stava, što ne znači i odstupanje od *normativne poetike socijalističkog realizma*, kako to često znaju reći pojedini književni kritičari, istoričari i teoretičari.

* * *

U slovenskim književnostima Sovjetskog Saveza, prvenstveno u ruskoj i ukrajinskoj, kao reprezentativni romani mogu se smatrati romani Olesa Gončara *Barjaktari*, *Čovek i oružje* (UK) i *Mlada garda* Aleksandra Fadjejeva (RU).

Pred socrealističkim književnicima SSSR-a posle Drugog svetskog rata stajao je jedan veliki, ne toliko književni, koliko politički i ideološki problem: kako opravdati haos nastao napadom Nemačke na SSSR početkom 1941. godine? Istorija je logikom činjenica govorila da je nemačka vojska došla do Moskve, da su tih, prvih godina rata, sovjetske jedinice trpele poraze, da se Crvena armija neprestano povlačila, vojnici ginuli, bili zarobljavani i na kraju krajeva – da je malo nedostajalo pa da dođe do propasti države sovjeta. Svemoćna partija, i svemoćni vođa pokazali su da postojanje mnogih slabosti sovjetskog društva ne

može prikriti armija književnika i novinara, ali ni za vreme, kao ni posle rata, komunistička partija, ni Staljin se nisu odrekli njihovih usluga.

Različito od govora istorijskih činjenica, a dobrim delom i zbog krajnjih rezultata rata iz koga je SSSR, a kao njegov sinonim – Staljin, izašao kao pobednik, Aleksandar Fadjejev i Oles Gončar, u svojim romanima *Mlada garda* i *Čovek i oružje* morali su tražiti rešenje problema nastalog početkom rata. Znatno drugačije nego u svom romanu *Poraz*, Aleksandar Fadjejev u *Mladoj gardi* vrlo dosledno izbegava čak i pomisao da je među sovjetima bilo haotičnih situacija koje su bile van kontrole partijskog i državnog aparata. Njegovi stanovnici rudarskog naselja, u najvećem broju ne sumnjaju u krajnji ishod ratnog sukoba. Trenuci defetizma bivaju suzbijani podsećanjem na ideološku pripadnost komunističkoj organizaciji omladine. Čvrsto ideološki profilisani, i u trenucima kada nema konkretnih državnih i partijskih odgovora na pitanje *Šta da se radi?* oni deluju onako kako je odgovor na te situacije projektovan nakon Drugog svetskog rata, a taj odgovor, napribližnije reprodukovano, glasio je da su klasno i ideološki svesni građani SSSR-a u skladu sa svojim ubeđenjima, uvek znali pravilno da postupe, pa ma koliko situacija izgledala bezizlazna i ako za nju organi vlasti nisu imali adekvatan odgovor.

To se čak tiče i vrednovanja života običnih građana i partijskih rukovodilaca, u čemu Fadjejev daje prednost partijskim rukovodiocima, a čuvanje njihovih života čak postaje obaveza svih ostalih članova partije i omladinske organizacije, ali i svih drugih građana.

Uzroke dolaska nemačkih tenkova u rudarsko naselje, Fadjejev ne razmatra suviše studiozno, već to samo konstatuje kao činjenicu, odnosno, prihvata tada rašireno opravdanje u kome je nadmoć Nemačke u ratnoj tehnici bila presudna za munjeviti upad i vojne uspehe u zemlji sovjeta. Vrlo skromno, kroz lik Valjka, uz opravdanja o ljudskoj i tehničkoj nadmoći

Nemaca, Fadjejev zamera sovjetskim oficirima neobučenost u rukovanju savremenim naoružanjem, kojim je znalo rukovati ljudstvo obučeno tokom rada u industriji(?).

Slično Fadjejevu, Oles Gončar (UK) u romanu *Čovek i oružje* izbegava pomenutu činjenicu, iako je delo nastalo u periodu takozvanog „obračuna sa kultom ličnosti“. Ta promena u načinu mišljenja se može prepoznati kao iskra rugačijih mogućnosti tumačenja životnih realija, kao na primeru studenta Bogdana, koji je sin „narodnog neprijatelja“ ali u njegovom slučaju sredi-na prihvata tu činjenicu, tako što ga ne smatra odgovornim za ideološke grehe koje lično nije počinio. Moralnim stavom Gončar je na njegovoj strani a ne na strani, njegovih progonite-lja, čak i u trenutku kada student Bogdan odbija da se odrekne svog oca u korist stupanja u Komsomol i dobijanja stipendije. Javlja se i lik bezobzirnog narednika, koji je u trenutku iskuše-nja postupio kukavički.

Istini za volju, ništa slično se ne može naći kod Fadjejeva, čiji omladinci nalaze opravdanja za političke procese protiv protiv-nika sovjetskog režima, čak u toj meri da im je prihvatljivo odsustvo mogućnosti prava na odbranu optuženih jer „ko bi pri-stao da brani narodne neprijatelje, kad im sudi narodni sud, a ne neki zapadni, u kome je sud u rukama kapitalista“. No, to je mera razlike, kako individualne tako i one nastale promenom političke klime u vremenu u kom su nastali pomenuti romani. Mera partijnosti ogledala se u tome što je vreme nastanka roma-na zahtevalo od pisaca da opravdaju političke procese koji su vođeni kako pre, tako i posle Drugog svetskog rata protiv protivnika Staljinovog političkog kursa. Ugrađivanje sinhronije u dijahroniju, bio je uobičajeni postupak, koji poznavala književ-nost socijalističkog realizma, posebno u slučaju istorijskog romana o kome će naknadno biti reči.

Gončar ipak nije mnogo radikalniji u odbrani neistomišljenika. Rat, i u njegovom romanu pretvara studente u mašine za ubijanje,

sa ciljem ubijanja što većeg broja pripadnika neprijateljske oružane sile. U liku studentkinjinog dede „tolstojevca“ prepoznaje se neka vrsta opozitnog mišljenja, pacifizma koji gubi svaki smisao pred činjenicom koju ističu mladi revolucionari da *fašisti nisu ljudi*, pa ih zato treba ubijati bez bilo kakve moralne dileme.

Fadjejev u karakterizaciji svojih likova Nemaca, malo je blaži od Gončara. Nemce karakteriše kao mehaničke monstume, koji kad su izvan svojih tenkova i oklopnih vozila bivaju slični životinjama: dlakavi, nekulturni, skloni seksulanim provokacijama (na tom nivou se Fadjejev zadržava, jer verovatno nije imao rešenje za situaciju u kojoj bi nemački vojnik silovao rusku omladinku, odnosno, situacija posle toga bila bi za njega teško rešiva), skloni su opijanju, brutalni su prema zarobljenim ranjenicima, čude se kad ustanove da poneko od omladinaca zna nemački jezik, poklali su kokoške, poubijali pse, isekli drveće jasmína u strahu od partizana, jedu, piju i ne znaju da pevaju, krkljaju i pište. Soba im je pretrpana praznim kao i punim flašama votke, prljavim posuđem u kome su ovčije i živinske kosti, skupa sa otpacima povrća i korama hleba. Sede u sobi raskopčani, dlakavi, znojavi, a ruke su im umašćene do lakata. Na Ruse ne gledaju kao na ljude već kao na predmete.

Fadjejev je u dva navrata naveo, ali tek više faktografski, da su skupa sa Nemcima u pohod na SSSR krenuli i Rumuni, Mađari i Italijani. Ako izuzmemo ove poslednje, eleboracije na temu ponašanja Rumuna i Mađara kao okupacione vojske, nisu bile funkcionalne zbog poratne činjenice da su oba naroda bili u okviru sovjetske zone uticaja, što će posebno doći do izražaja u Gončarevom romanu *Barjaktari*.

Fadjejev nije propustio da kreira i lik kolaboracioniste Fomina, bivšeg kulaka koji je uspeo da izbegne revolucionarnoj pravdi, ali je svoja kontrarevolucionarna opredeljenja iskazao u vreme nemačke okupacije. Time je opravdao oduševljavanje omladine društvenom ulogom tužilaca i istražnih sudija, a indi-

rektno i političke policije, a kolaboraciju je uslovio klasnom pripadnošću.

No, ono što Gončara i Fadjejeva razlikuje od ostalih socrealista je to da su, u svojim romanima o studentima, po prvi put, intelektualizam svojih likova stavili u istu ravan sa neintelektualno kreiranim likovima. Jednako vrednovanje intelektualaca koji su u funkciji oružane borbe, novina je, koju su Gončar i dobrim delom Fadjejev, uneli u književnost socrealizma i time načinili otklon u odnosu na već postojeću književno-ideološku tradiciju. No, i tome treba tražiti društvenu uslovljenost. Već prvih godina postojanja SSSR-a, mogućnost školovanja, posebno za mlađu populaciju nije samo mogućnost već i obaveza. Školovanje mladih postaje masovna pojava, pa predrevolucionarni obrazac po kome se intelektualci nalaze sa druge strane revolucije, više nije bio funkcionalan.

Fadjejev, pravi i skalu korisnih zanimanja – vojničko tokom rata, inženjersko posle rata, a tokom oba perioda pravnici su potrebni jedino kao istražne sudije, radi otkrivanja neprijatelja države i naroda.

No, u svom odnosu prema umetničkom stvaralaštvu Fadjejev otvoreno propagira „političku umetnost“ kao ratnu potrebu, ali istovremeno pravi selekciju među delima i autorima književnog nasleđa koja izgleda ovako:

- Nikolaj Ostrovski „*Kako se kalio čelik*“ – odlično

- Lav Tolstoj „*Hadži Murat*“ – *Lepo predstavljena oslobodilačka broba gorštaka*

- Aleksandar Blok „*Stihovi o divnoj dami*“ – *Mnogo maglovitih reči*

- Bajron, „*Čajld – Harold*“ – *Neshvatljivo zašto je ovo delo toliko uzbuđivalo umove, kad je tako dosadno za čitanje*

- Majakovski „*Dobro*“ – bez ocene

- A. Tolstoj „*Petar Veliki*“ – *Odlično, pokazao je da je Petar bio progresivan čovek.* (FA)

Fadjejev je navedenim vrednovanjem čvrsto oslonjen na već postojeće kriterijume vrednovanja književnog nasleđa, kao i ideološku projekciju potreba za književnim stvaralaštvom. Ujedno, u trenutku kada se Crvena armija nalazi u povlaćanju pred naletom Nemaca i njihovih saveznika, književnost dobija funkciju očuvanja vere u konačnu, krajnju pobedu armije, ali i socijalističkog društvenog modela, pa sačinjena skala korisnih dela ima istu svrhu i cilj.

Roman *Barjaktari* Olesa Gončara (UK) u odnosu na dva ranije pomenuta romana ima u određenoj meri drugačiju vizuru ideološke stvarnosti. Pripovedno vreme je kraj Drugog svetskog rata i trijumf Crvene armije. Gončar više nije imao problema sa pravdanjem vojnih neuspeha s početka rata, a jednako tako, i kad je reč o likovima, vraća se predrevolucionarnoj klasifikaciji revolucionarnosti pojedinih profesija, pa su kod njega opet naj-revolucionarniji industrijski radnici, traktoristi, rudari, seljaci-kolhoznici itd. Vraćanje ovoj tradiciji takođe nije bez društvene uslovljenosti, jer politički procesi protiv pojedinih intelektualnih krugova u vreme kad je nastao i kada je objavljen pomenuti roman Olesa Gončara, ponovo bivaju aktuelni.

Iz navedenih razloga, Gončar pokušava da rat predstavi kao vrstu posla, težak za razumne ljude, ali posao koji traje 24 časa, kao dobro organizovan proces rada, u kome uništavanje neprijatelja postaje precizno i „lepo“, artiljerijska baterija se pretvara u dobro uhodan mehanizam, vojnici su ponosni što uralsko gvožđe tako dobro kida zemlju i komade mesa neprijatelja, dok rakete paraju nebo, a za sve to postoji i jaka podrška iz pozadine u vidu poruke majke jednom od boraca, koja glasi:

...budi hrabar, odvažan, uništavaj neprijatelje.

Uobičajeni, ali normalni strah za život sina u pismu nije prisutan. Isti lik smatra da je od smrti mnogo strašnija sramota pred otadžbinom, a taj strah dobija karakter religioznog straha. Čak u

tolikoj meri da ranjenika ne boli mnogo rana, već moli da ga ne vraćaju u pozadinu. Dobrovoljac ne želi da bude u štabu nego insistira da ostane na frontu.

Trijumfalizam ali i svojevrsna imperijalna svest dolazi do izražaja u trenutku kada pripadnici Crvene armije prelaze preko granica predratne sovjetske države. Rumunska mesta sa istaknutim belim zastavama hrane sujetu Gončarevih likova, koji su ponosni što su pripadnici „tako moćne armije“. Pri nailasku na groblje poginulih vojnika iz prethodnog rata, oni konstatuju da je sudbina takva da stalno moraju oslobađati potlačene narode. Istovremeno konstatuju da nije pravedno da isterivanjem Nemaca iz Rumunije, dozvole građanskim političarima da renoviraju sistem višepartijske parlamentarne države, kada ih dočekuju siromašni rumunski seljaci pesmom „Internacionala“, jer „Nemci su im sve uzeli osim *Internacionala*“.

Ni ideja panslavizma nije izostavljena, jer se Crvenoj armiji predaje i jedan Hrvat, prisilno mobilisan u mađarsku vojsku, koji nije hteo pucati u svoju braću. Jednako tako, crvenoarmejcima se predaje i mađarski umetnik koji je vrlo kritično raspoložen prema ideologiji fašizma, kao i mađarski oficir koji je pun negodovanja u odnosu na Nemce. Za sve njih Gončarevi likovi imaju puno razumevanja jer će ubrzo u tim zemljama biti ustavljeni sistemi narodnih, komunističkih demokratija, a sovjetska armija biće stacionirana u njima sve do pada „berlinskog zida“.

Gončar je ispunio mnoga ideološko-politička očekivanja svojim romanom *Barjaktari*, ali se baš iz tog razloga susreo sa problemom kako napisati roman o ratu uz vrlo skromnu karakterizaciju likova u kojoj domira ideološka pravolinijnost, pa je izlaz pronašao u opširnim opisima strateško-taktičke situacije na frontu. Dugački i gotovo statistički opisi situacije na frontu čine gotovo polovinu trodelnog romana *Barjaktari*. Političnost ovog romana do te mere je ekstremizovana da su čak i opisi prirodnog ambijeta u njihovoj funkciji, pa tako sovjetski vojnik umire sa

poljskim cvetom u ruci, dok se predelom u kome se nalaze tela poginulih nemačkih vojnika – širi smrad.

Roman *Barjaktari* Olesa Gončara jedan je od najekstremnijih primera potiranja umetničkog u književnoj formaciji koju poznajemo pod imenom socijalistički realizam. Uz ostale kultne romane socrealizma i *Barjaktari* su bili jedan od najprevođenijih i najtiražnijih romana svog vremena, pa time i roman-obrazac za nastajanje novih dela slične sadržine.

* * *

Iako revolucija na prostorima ratom rastočene Kraljevine Jugoslavije nije imala usko nacionalni karakter, u srpskoj i crnogorskoj književnosti nastao je specifični socrealistički roman sa tematikom Drugog svetskog rata. U drugim jugoslovenskim književnostima, slovenačkoj, hrvatskoj i makedonskoj, može se reći da u dobroj meri – baš iz političkih razloga – nije nastao reprezentativni roman o ovom istorijskom periodu. Jedino makedonska književnost nije poznavala roman do pojave dela Slavka Janevskog *Selo iz sedam jasenova*, a kada je postala u književnom smislu zrela za romaneskno stvaranje, književno-političke prilike nisu išle na ruku socrealističkoj poetici. U hrvatskoj književnosti bilo je aktuelno opiranje socrealizmu kako od strane pisaca nekommunističke orijentacije, tako i na književnoj levisi, koju je personifikovao Miroslav Kleža, a političko utapanje u novu jugoslovensku zajednicu za predstavnike hrvatske intelektualne elite predstavljalo je odlaganje stremljenja ka nacionalnoj državi. Slovenačka književnost takođe nije bila sklona prihvatanju socrealističke poetike iako su uz Srbe i Crnogorce, Slovenci imali svoj revolucionarni pokret i autentičnu komunističku revoluciju.

Najkarakterističniji srpski i crnogorski socrealistički romani su *Daleko je sunce* Dobrice Ćosića (SR), *Prolom* Branka Ćopića (SR), *Svadba* Mihaila Lalića (CG) i *Pesma* Oskara Daviča (SR).

Jedan od ključnih problema ideološke prirode sa kojim su se

susreli srpski i crnogorski socrealisti, kao i pisci istočnoslovenskih književnosti, bilo je traženje rešenja za činjenično neprijatnu istorijsku situaciju stalnog povlačenja i poraza Crvene armije pred naletom Nemaca s početka 1941. godine. Srpskim i crnogorskim socrealistima pozicija je bila lakša. Sva četiri pomenuta romana nastala su posle političkog sukoba komunističkih organizacija personalizovanih u osobama Staljina i Tita. Srpski socrealisti iz navedenog razloga bivaju „trezveniji“, ali vrlo oprezni u tumačenju ove istorijske činjenice.

Dobrica Ćosić razrešava nastalu situaciju susretom dvojice partijskih rukovodilaca, koji rekapituliraju događaje s početka rata. Pavle i Maksim razgovaraju o svojim, ali i ne samo svojim, zabludama o moći sovjetske armije i komunističkoj, radničkoj, klasnoj solidarnosti. Prisećaju se očekivanja da će za nedelju dana posle napada na zemlju sovjeta doći do paralize života u Evropi, jer će proletarijat stupiti u generalni štrajk kao i da će nemački komunisti stupiti u otvorenu oružanu brobu protiv nacističke vlasti. Ovim zabludama pridružuju i zablude i očekivanje srpskih seljaka, koji su palili vatre da bi obeležili prostor na kojem su očekivali da će se spustiti ruski padobranci. Pomenuti partijski rukovodioci ovo konstatuju ironično ali ne ulaze u razloge svojih zabluda. Ćosić od ovoga ne ide dalje.

Branko Ćopić stvara pripovednu situaciju u kojoj se kod utamničenih seljaka rađa nada da će vrlo brzo biti pušteni na slobodu da je Nemačka napala Sovjetski savez, ali ih ta nada uskoro napušta jer „daleko je Rusija“.

Uslovljenost uspeha srpske i crnogorske revolucije stanjem na Istočnom frontu ipak ne iščezava. Dobrica Ćosić, partijskom rukovodiocu koji podiže moral svojim saborcima, daje za pravo da čak i laže o stanju na frontovima, pa tako on bez postojanja bilo kakve moralne dileme priča o navodnim velikim poredama Crvene armije i zauzimanju novih gradova od strane Titovih proleteračkih jedinica na drugim ratištima izvan Srbije. Svest da

uspeh srpske i crnogorske komunističke revolucije nije moguć bez ratnog uspeha sovjetske vojske, biva samo delimično ublažena pominjanjem njenog parnjaka u vidu Titovih partizanskih odreda. Istorijska, ideološka veza između srpskih, crnogorskih i ruskih komunista, nije bila lako napuštena ni posle vrlo žestokog političkog sukoba na relaciji Tito – Staljin. No, partijsko insistiranje na autentičnosti jugoslovenske revolucije ostavilo je poluotvorena vrata srpskim i crnogorskim socrealistima za stvaranje delom autentične književne slike o revoluciji i Drugom svetskom ratu.

Srpski i crnogorski socrealisti kako zbog karaktera rata u kome je bilo mnogo činilaca, a komunisti samo jedan od mnogih, silom prilika približavaju se viđenju rata i revolucije koje su imali saputnici ruske revolucije. Dobrica Ćosić partijski stav da je revolucija bila planska i dobro osmišljena od strane Komunističke partije Jugoslavije, direktno ne dovodi u pitanje, ali stvara situacije koje relativizuju partijski stav, odnosno, u ravni morala ukazuje na kompleksnost pojedinih istorijskih situacija i partijskih stavova koji su ih prouzrokovali.

Partijski odnos prema seljacima, njihovom tradicionalizmu, ne nailazi na striktnu osudu kod Ćosića. On ima razumevanja za seljačku podozrivost prema revolucionarima kao i prema vojnim formacijama četnika, reprezenata režima na zalasku. Svestan činjenice da industrijski radnici u Srbiji pre i tokom Drugog svetskog rata nisu bili brojna populacija, tj. da su seljaci bili najbrojniji element u srpskim partizanskim odredima, čak uobičajeno za socrealizam kao formaciju, Ćosić iznosi kolektivni kredo srpskog revolucionarnog seljaštva:

U čitavoj istoriji mi smo imali svega dva zanimanja: zemljoradnju i ratovanje. A drugi narodi su stvarali kulturu, nauku, industriju, gradove i druga čuda. Vreme je da naš narod napusti stara zanimanja i ovim drugim da se bavi. To je za mene revolucija. (ĆD)

U skladu sa njime, posleratni partijski stav o potrebi industrijalizacije zemlje biva sasvim prihvatljiv, jer su se za njega borili i zbog njega ginuli partizani i komunisti tokom rata.

Ponovo u duhu istočnoslovenskog socrealizma, Ćosić kreira i lik industrijskog radnika koji je napustio selo, kao proleter došao u vezu sa idejama komunizma, pa ako i pogine, ima nadu da će njegova deca posle pobede revolucije živeti bolje nego on.

Ćosić, razumevanje ideja revolucije pripisuje mlađem naraštaju koji se suprotstavlja konzervativizmu svojih roditelja, uz ideju o raspolućenosti srpskog nacionalnog bića, koju će kasnije u svojim delima dodatno literarizovati.

Osim mladih, u skadu sa poetikom socrealizma, kao nosioci revolucionarnosti sreću se likovi partijskih aktivista, koji ne potiču iz seoske sredine, već su ili radnici, ili intelektualci, učitelji, ili su studenti, na koje lokalni partizani, pa čak i nepartijski komandni kadar gleda sa nepoverenjem.

U određenoj meri radikalniji po ovom pitanju je Branko Ćopić, kod koga su seljaci skloni pljačkanju, krvnoj osveti, dok revolucionarnost podstiču partijski kadrovi došli iz drugih sredina ili čak jedinice koje nemaju razumevanje za lokalne odnose i slobodnije su za drastičniju primenu revolucionarne prakse, a u okviru nje i uništavanja klasnih neprijatelja.

Relativizovanje zvaničnih stavova komunističke partije o revoluciji, Ćosić akcentuje u nekoliko pripovednih situacija, među kojima se izdvaja susret partizana i izbeglica, kada izbeglice optužuju revolucionare da će se zbog njihove doslednosti, zatrti seme srpskom narodu, a u slobodi za koju se bore, ostaće sami. Odgovor koji Ćosić pruža u ovakvoj situaciji, tipičan je za socrealizam. Politički komesar Pavle objašnjava ciljeve borbe i uređenje koje će uslediti posle pobede revolucije. I kod Oskara Daviča ubistvo neprijatelja nije ubistvo, jer je to ubistvo u ime čovečanstva.

Na optužbe da je partizanska, komunistička borba pogubna za narod, Mihailo Lalić ima eksplicitniji, epsko sažet odgovor:

Nema svadbe bez mesa – ni revolucije bez krvi (ML)

Manje prisutna je dilema oko ubijanja neprijateljskih vojnika. Na pitanje da li je strašno ubiti čoveka, sledi odgovor koji nudi Ćosićev revolucionar: gadno je i strašno to činiti, osim u slučaju kad treba ubiti izdajnika otadžbine. Na tu situaciju nadovezuje se susret ideoloških protivnika u kome Ćosić relativizuje čin izdaje. Vasić i Pavle jedan drugog optužuju za izdaju, s time što Ćosić dopušta Vasiću, kao zagovorniku režima na zalasku, da optuži komesara Pavla da je za njega otadžbina Sovjetska Rusija, da se vlastite odrekao, da ubija Srbe za nekavog Tita (Šokca – Hrvata) i Staljina. Ovakve situacije već nisu bile moguće u književnosti istočnoslovenskih naroda. Tamo druga strana nije imala pravo da govori.

Branko Ćopić, slično ruskim saputnicima, svojim likovima u najvećoj meri uklanja naknadnu istorijsku pamet, i revoluciju predstavlja kao stihiju, u kojoj lokalno stanovništvo gleda da iz rata izađe sa što manjim gubicima, kako ljudskim tako i materijalnim. Ćopić čak sa neskrivenim simpatijama piše o lokalnom muslimanskom prvaku Đulagi, koji svojom teritorijom smatra samo nekoliko sela i čitav smisao rata mu je sačuvati sela i njihove stanovnike.

Srpske seljake koji pokušavaju činiti isto, Ćopić ne osuđuje kao takve, ali ukazuje da to u njihovom slučaju nije bilo moguće. Pridošlice u vidu ustaša emigranata, komunista i kraljevih oficira, stvorile su nepodnošljivu situaciju u kojoj neutralnost nije bila moguća. Ćopićeva vizura je filmskim rečnikom rečeno – žablja perspektiva, nesvojstvena istočnoslovenskom socrealizmu. Ćopić u tome biva radikalniji i od Dobrice Ćosića, čiji je roman *Daleko je sunce* bio relativno dobro prihvaćen od strane komunističke elite Titovog doba, dok je Ćopićevom *Prolomu* namenjena sudbina prećutnog tolerisanja.

Osim pomenutog, u ravni književnog postupka, srpski i crnogorski socrealisti oživljavaju unutrašnji monolog (Dobrica Ćosić i Mihailo Lalić), tok misli (Oskar Davičo), a nije redak ni opis sna kao čovekovog nesvesnog stanja što je redak slučaj u književnosti istočnoslovenskog socrealizma.

Elementi poetike socijalističkog realizma koje su pomenuti romanopisci dosledno primenili u svojim delima su:

***Revolucionarna askeza**

Motiv revolucionarne askeze je centralni motiv kod Oskara Daviča u romanu *Pesma*. Njegov lik, Mića insistira na nužnosti samoodricanja, na potrebi da revolucionar bude „čist, čestit, moralan, javno i privatno, gde ga vide i čuju, ali i tamo gde misli da ga niko ne vidi i ne čuje, jer svaki je borac zastava“. Dobrica Ćosić stvara vrlo tipičnu platonsku vezu između komandanta i bolničarke, koji priznaju ljubav jedno drugom tek u trenutku kad je moguća njihova pogibija. Komadiru Vuku žena piše da nisu imali ništa od života „Prvo rad, posle vojska, rat, pa partizani i kad sve sabereš – ništa“. Ćopić takođe stvara romantičnu, platonsku vezu svojih likova Gojka i Mirjane, a Katica, Hrvatica-Slovenka poznata po svojim ljubavnim avanturama, kada se pridruži partizanima prestaje sa nemoralnim ponašanjem. Komunistima-asketama i neprijatelji priznaju istrajnost i odlučnost, što Mihailo Lalić određuje kao „čudni, ponosni ljudi, drugačiji, čvrst stav, nešto čemu ne možeš dodijati ni gvoždjem ni vatrom, takvi da ih ni grob ne popravlja“.

***Karakterizacija klasnog neprijatelja**

Kada govore o klasnim neprijateljima, koji su domaćeg porekla, srpski i crnogorski socrealistički pisci nalaze ih kako među svojim sunarodnicima tako i među pripadnicima drugih nacionalnosti. Najpodrobniju skalu daje Branko Ćopić. Nasuprot

siromašnim Srbima, koji su odani komunističkoj partiji, tu su pripadnici prethodnog režima, koji nastoje da dobiju službu i kod novih vlasti, kao što je žandar Todor Drakulić. Trifun je reakcionarni sesoki gazda koji se pridružuje Italijanima i ustašama, pod nagovorom pridošlog četničkog kapetana. Ustašama se pridružuju najsiromašniji, hrvatska fukara, zatim Škuro, siromašni đak, pitomac Katoličke crkve, neugledan, neprivlačan za devojke i zadojen mržnjom prema Srbima; advokat koji je neispoljena osoba, bolesno ambiciozan i fratar, celebs, bezosećajna osoba. Ustašama se od muslimanskog stanovništva pridružuju najsiromašniji, takođe fukara; umereni muslimani na čelu sa hodžom, ne nastupaju protiv ustaša, jer vlast je vlast – a Srbima je Bog odredio takvu sudbinu; dok treću grupu čini tanki sloj muslimana i Hrvata među kojima su najbrojniji gimnazijalci koji su skloni komunistima i ispoljavaju otvoreno neraspoloženje prema ustašama.

Kako je Komunistička partija Jugoslavije naknadno ukazivala na masovni i svenacionalni karakter revolucije, reći da su iz redova nesrpskih nacionalnosti samo malobrojni bili za revoluciju, nije bilo u skladu sa promovisanim partijskim stavom, pa je to najverovatnije bio razlog, uz isticanje stihijnosti revolucije, što Ćopićev *Prolom* nije bio kanonizovan kao kultni socrealistički roman u srpskoj književnosti.

Mihailo Lalić, kolaboraciju sa četnicima i Italijanima usko vezuje za klasnu pripadnost. U zatvoru u Kolašinu nalaze se polukomunisti, osobe koje su bile do rata članovi manje-više svih opozicionih stranaka, oni koji su poverovali obećanjima četnika i Italijana da će biti pošteđeni ako im se predaju, odnosno, svi oni, koje Lalić karakteriše kao žrtve ideološke nezrelosti, lakovernosti i za realnost nezrele osobe.

Lalić je naglasio poznatu socrealističku, a time i partijsku tezu da klasnom neprijatelju nikada ne treba verovati, a još pogubnije je pokušavati uspostavljati saradnju. Po toj logici, pravi, iskreni

komunisti i patriote nalaze se neposredno uključeni u borbu, dok oni slaboga morala i ideoloških uverenja mogu dospeti u zatvor, što u suštini i zaslužuju. Komunista u zatvoru – od strane komunističke organizacije bilo je vrlo rizično, pa je čak formiran obrazac da je za komunistu, tačnije komunističku organizaciju, bolje da komunista izvrši samoubistvo nego da bude zarobljen.

Mihailo Lalić je romanom o zatvoru o Kolašinu, koji je vrlo netipičan u odnosu na romanesknu produkciju socijalističkog realizma o Drugom svjetskom ratu, postao svojevrsni preteča romana o zatvorskom sistemu koji će uslediti u poznoj fazi socrealizma kao što su *Jedan dan Ivana Denisoviča* Aleksandra Solženjicina, ili *Tren 2* Antonija Isakovića.

Dobrica Ćosić među najveće neprijatelje revolucionarne promene društva svrstava seljačko stanovništvo sklono ravnogorskom pokretu. Njihovo protivljenje komunistima zasniva se na komunističkom veličanju Rusije, strahu od kolektivnog vlasništva „jedenja sa kazana“ itd. Mogućnost izdaje revolucije, politički komesari vide u klasnom poreklu svojih saboraca, pa i komandanta nepartijaca – što je čest lik u srpskom i crnogorskom socrealizmu, zasnovan delimično na istorijskim okolnostima, a delimično na naknadnom retuširanju prošlosti u kome je komunistička partija isticala da je kao komandni kadar uzimala i oficire „koji su bili patriote i spremni za borbu sa okupatorima i domaćim izdajnicima“.

Pripadnici okupacione vojske imaju dvojaki tretman. Italijane u romanu Mihaila Lalića ni četnici ni partizani ne doživljavaju ozbiljno. Italijani su opisani kao plašljivi, trguju nekim drangulijama, omaleni, rumeni kao devojke, slabi na piću, oficiri se pude-rišu itd. Kod njih ume da blesne trenutak ljudskosti kao u situaciji kada pas u koloni osuđenika na smrt, pronade svog gazdu:

Talijani su se primakli, uzaslonili na ogradu, zagledali se u taj prizor i zanimali. Sjećali su se svaki svog doma ili kraja, svaki svoje želje za povratkom, tako neizvjesnim i nesigurnim, svaki

svoga straha da u slučaju povratka neće zateći žive one koji žele i neće prepoznati one koje zateče ... Oči su im zacaklile od suza; neki su ih, ne krijući, brisali pesnicama i – to ih za trenutak pre-ruši u doboćudnu djecu u zelenom, natovarenu teškim, neželjanim i nepotrebnim igračkama.(LM)

Ćopić i Ćosić prema Nemcima gaje vojničko poštovanje kakvo se ne može sresti u istočnoslovenskim književnostima. Nemač je oličenje disciplinovanog vojnika, onoga koji je dobro obučen, dobro naoružan i od koga se ne može očekivati drugačije ponašanje. Divljenje prema nemačkom militarizmu, vojničkoj disciplini i organizovanosti, prisutno je čak i kada je ona okrenuta protiv srpskog i crnogorskog naroda, što je specifika srpskog i crnogorskog socrealizma, ali nije prisutna samo u ovoj stilskoj formaciji, već i u kolektivnoj predstavi koja je o Nemcima stvorena kod Srba i Crnogoraca.

Kad je o Bugarima reč, Dobrica Ćosić, najblaže rečeno, izražava gađenje prema njima. On ih karakteriše kao vrstu ubica koji nedostatak hrabrosti nadoknađuju podmuklim zločinima prema nenaoružanom narodu. Sitne pljačke su su im, po Ćosiću, posebna specijalnost.

* * *

Slično kao i sovjetskoj, ali i srpskoj varijanti romana o Drugom svetskom ratu, i u drugim slovenskim književnostima javlja se problem pravednosti prvih, početnih ratnih neuspeha pred naletom nacističke Nemačke. U završnim poglavljima romana *Igra vatrom* Marije Pujmanove (ČS), potreba da se opravda pasivnost Sovjetskog Saveza pred istorijskom činjenicom da je prva zemlja sovjeta postupila slično kao i sile potpisnice Minhenskog sporazuma u slučaju Čehoslovačke Republike, uz dozu naknadne istorijske pameti i zvaničnog partijskog tumačenja nastalog po završetku Drugog svetskog rata, biva jedna od najneutemeljenijih, kako istorijskih tako i književnih, pripovednih epizoda.

Za razliku od srpskih socrealista, Puljmanova nije mogla da se distancira od ideološki redefinisane prošlosti. Njeni likovi pokazuju visok stepen projektovane ideološko-istorijske svesti. U pasivnosti Engleske i Francuske, kao i Sovjetskog Saveza, oni vide tek početak istorijskih procesa, a ne kraj Čehoslovačke Republike.

Najteži posao za češku romansijerku nije bio spoljni svet i ponašanje zemalja saveznica na Minhenskom sastanku. Mnogo teže je bilo objasniti češku pasivnost, odnosno, opravdati propast Republike bez značajnijeg vojnog otpora. Puljmanova u maniru već profilisane socrealističke književnice, krivicu za pasivni odnos prema okupaciji svaljuje na posedničke društvene slojeve, kao i na spomenute predstavnike zapadnih saveznika potpisnika Minhenskog sporazumuma.

Ne manjka ni antinemačkog stava, odnosno, pripovednih situacija o ponašanju sudetskih Nemaca, što osim istorijskog utemeljenja, u sebi sadrži i opravdanje za njihovo naknadno proterivanje iz posleratne Čehoslovačke. Pujmanova osuđuje ponašanje Poljaka sa pozicija panslavizma, ponašanje Hortijeve Mađarske je ne čudi, ali kada je reč o proglašenju marionetske Slovačke, za Pujmanovu to biva samo činjenica nad kojom se njeni likovi zgražavaju. Dalje od toga Pujmanova ne ide, a tako čini iz ideoloških obzira nastalih u vreme kada se Slovačka ponovo našla u restauriranoj, novoj, češko-slovačkoj državnoj zajednici.

Raspoloženje za oružani otpor nemačkoj okupaciji Pujmanova pripisuje isključivo radnicima koji se pozivaju na radničku solidarnost i uzdaju u pomoć Sovjetskog Saveza. Oni su ti koji izražavaju patriotizam, traže oružje radi otpora nemačkoj oružanoj sili, dok nasuprot njima stoji klasa čeških posednika, koja nalazi interes u trgovini sa Musolinijem, pa zato opravdava italijansku okupaciju Etiopije, oduševljava se „civilizatorskom ulogom“ Musolinija među afričkim stanovništvom; to je klasa koja brine o svom posedu pred dolazak nemačkih jedinica u Češku; dok

njihovi politički prvaci na kraju predstavljaju ulazak Nemaca u Češku kao spas pred naletom boljševizma.

Kao jedini mogući način otpora prema Nemcima, Pujmanova ističe pasivni stav Čeha pred činjenicom da Češke samostalnosti više nema. Ona naglašava nezainteresovanost za buku koju stvaraju nemačke oklopno-mehanizovane kolone koje ulaze u Prag, a prate je i jezičke pošalice na objavu protektorata nad njihovom zemljom.

Sa manjim istorijsko-ideološkim ambicijama Sofija Drožd Satanovska (PL) u romanu *Neutrne staze* literarizuje ulogu žena u ratnim događanjima u Poljskoj tokom Drugog svetskog rata. Tačnije, Satanovska u skladu sa komunističkom ideologijom akcentuje položaj žene tokom revolucije, ali iz ženskog ugla.

Njen lik, Mariša, pita se o svojoj subini posle rata. Projekcija budućnosti, nije naklonjena revolucionarkama, jer za Satanovsku, svet je uređen spram potreba muškaraca pa bili oni i revolucionari. Mariša je pogrbljena, izmorena i posle rata neće biti dovoljna lepa, pa time i privlačna muškarcima. Dok je ona u odredu, većina žena sedi u svojim kućama i čeka ishod rata. Muškarci će se, kada se rat završi, okrenuti tim, neizmučenim ženama, pa se Mariša, pita kakva je korist od njenog žrtvovanja ženstvenosti.

Satanovska, ujedno, brani revolucionarke od predrasuda prema kojima žene u partizanskim odredima služe kao seksualni servis komandnom kadru, pa stvara pripovednu situaciju u kojoj revolucionarke osuđuju ponašanje jedne od njih, koja ima vezu sa lekarom.

Nasuptot tome, u pripovednoj situaciji u kojoj se sudi borcu Jašu, koji je optužen za silovanje devojkice, a devojkica je žiteljka ukrajinskog sela, Satanovska se pita da li je gubitak nevinosti tolika žrtva da bi zbog toga trebalo obesiti Jaša. Osim sumnje da je bilo silovanja, Satanovska u tu pripovednu situaciju ugrađuje elemente ideološke podele u smislu da će selo, narodni sud, imati razumenja za Jaša ako nisu „banderivci“, odnosno da će

Jaš biti obešen ne zbog silovanja, već zbog kontrarevolucionarne opredeljenosti ukrajinskih seljana.

Kao i u romanima srpskih socrealista, i kod Satanovske, ali mnogo blaže, prisutna je podela u poljskm nacionalnom biću na one koji podržavaju revolucionare (kojima je front negde kod Kijeva) i pristalice prethodnog režima (kojima je front u Palestini i u Italiji). No, ovo je sekundarni tok priče. Primarni, Satanovska je odredila kao muško-ženske odnose tokom revolucionarnih događanja i sažela ga rekavši da: dok je muškaraca – biće i rata, koji lakše zaboravljaju ratnu nesreću, dok žene nesreću lakše podnose ali je duže pamte.

U jednoj od najmlađih slovenskih književnosti, rusinskoj književnosti, Drugi svetski rat, dobio je svoju literarnu formu sličnu onoj u srpskoj književnosti. Specifike su prisutne u romanu Vlade Kostelnika *Zemljo moja* i odnose se na raspolućenost malobrojne rusinske nacionalne zajednice između hrvatskog ustaštva i komunizma sa srpskim predznakom.

Kostelnik je ideološku dimenziju povezao sa nacionalnom, pa tako, siromašni rusinski seljaci podržavaju komunistički pokret i u nacionalnom smislu sebe smatraju Rusinima, autohtonom nacionalnom zajednicom, dok bogatiji seljaci, pod uticajem crkve, podržavaju hrvatski ustaški pokret, a u nacionalnom smislu izjašnjavaju se kao Ukrajinci, odnosno ukrajinski separatisti.

Posebnu grupu romana u slovenskim književnostima čine romani o završnim godinama rata, odnosno, o istorijskim događajima kao što su ustanci u Pragu i Varšavi, ustanak u istočnoj Slovačkoj, kao i romani o delovanju komunističkih partizanskih odreda u Bugarskoj.

Uz trijumfalni ulazak sovjetske vojske u pomenute zemlje, u istoriji, pa time i nacionalnim književnostima, romanima o pomenutim događajima, izbegnuto je postojanje vakuma o revolucionarnoj promeni društvenog poretka, čime ideološka projekcija o nužnosti revolucionarnog prevrata, biva kompletna.

Literatura:

- Alister, Luj, *Elementi samokritike*, BIGZ, Beograd, 1975.
- Althusser, Luis, *Kako čitati Kapital*, Centar za kulturne delatnosti, Zagreb, 1975.
- Altiser, Luj, *Za Marksa*, Nolit, Beograd, 1971.
- *Avangardna drama*, SKZ, Beograd, 1964.
- Bihalji-Merin Oto, *Graditelji moderne misli*, Prosveta, Beograd, 1965.
- Bjelinski, V.G., *Književno kritički članci*, Kultura, Beograd, 1948.
- Bihalji-Merin Oto, *Referat na međunarodnoj konferenciji revolucionarnih pisaca u Harkovu*, Matica srpska, Novi Sad, 1977.
- Bloh Ernest, *Diskusija o ekspresionizmu*, Komunist, Beograd, 1976.
- Benjamin Valter, *Pisac kao proizvođač*, Nolit, Beograd, 1974.
- Buharin Nikolaj, *O poeziji, poetici i zadacima poetskog stvaranja*, Komunist, Beograd, 1976.
- Brnčičeva V., *Ruska sovjetska književnost*, Kratek oris, Ljubljana, 1962.
- Drawicz A., *Literatura radziecka 1917-1967*, Warszawa, 1968.
- Drozda M., *Ruska sovjetska literatura*, Praha, 1961.
- Eagleton Terri, *Marksizam i književna kritika*, Treći program Radio Sarajeva, Sarajevo, 1979.
- Galvano dela Volpe, *Kritika ukusa*, Nolit, Beograd, 1975.
- Goldman Lisjen, *Skriveni Bog*, BIGZ, Beograd, 1980.
- Goldman Lisjen, *Za sociologiju romana*, Kultura, Beograd, 1967.
- Gorki Maksim, *Referat na prvom kongresu sovjetskih pisaca*, Beograd, 1949.
- Gorki Maksim, *O literaturi*, Kultura, Beograd, 1949.
- Gramši Antonio, *Problemi književne kritike*, Kultura, Beograd, 1959.
- Flaker Aleksandar/Škreb Zdenko, *Stilovi i razdoblja*, Zagreb, 1964.
- Flaker Aleksandar, *Ruski klasici XIX veka*, Zagreb, 1965.
- Flaker Aleksandar, *Stilske formacije*, Zagreb, 1976.
- Flaker Aleksandar, *Ruska avangarda*, BIGZ, Beograd, 1988.
- Frangeš Ivo, *Stilističke studije*, Zagreb, 1961.
- *История русской советской литературы*, тт I-III Москва, 1958-1961.

- *История русской советской литературы*, тт I-II Москва, 1958-1963.
- *История русской советской литературы*, тт I-IV Москва, 1958-1971.
- *История русской советской литературы*, (1917-1940) Москва, 1975.
- *История русского советского романа*, тт. I-II, Москва - Ленинград, 1965.
- *Історія української літератури XX століття*, Либідь, Київ, 1998.
- Ilić dr Miloš, *Sociologija kulture i umetnosti*, Naučna knjiga, Beograd, 1980.
- Jameson Frederic, *Marksizam i forma*, Nolit, Beograd, 1974.
- Jovanović Đorđe, *Realizam kao umetnička istina*, Matica srpska, Novi Sad, 1977.
- Jovanović Milivoje, *Pogled na rusku sovjetsku književnost*, Prosveta, Beograd, 1980.
- Jirasek J, *Prehledne dejiny ruske literatury*, Brno - Praha, 1946.
- Koldvel Kristofer, *Iluzija i stvarnost*, Komunist, Beograd, 1979.
- Krleža Miroslav, *Predgovor «Podravskim motivima» Krste Hegedušića*, Komunist, Beograd.
- Lenjin V.I, *Lav Tolstoj kao ogledalo ruske revolucije*, Kultura, Beograd, 1957.
- Lenjin V.I, *O kulturi i umetnosti*, Kultura, Beograd, 1957.
- Lukač Đerđ, *Današnji značaj realizma*, Kultura, Beograd, 1959.
- Lukač Đerđ, *Eseji o književnosti*, Rad, Reč i misao, Beograd, 1969.
- Lukač Đerđ, *Estetičke ideje za marksističku estetiku*, BIGZ, Beograd, 1967.
- Lukač Đerđ, *Gete i njegovo doba*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1956.
- Lukač Đerđ, *Istorijski roman*, Kultura beograd, 1958.
- Lukač Đerđ, *Ogledi o relizmu*, Kultura, Beograd.
- Lukač Đerđ, *Povijest i klasna svijest*, Naprijed, Zagreb, 1970.
- Lukač Đerđ, *Problemi realizma*, Svjetlost, Sarajevo, 1957.
- Lukač Đerđ, *Teorija romana*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1968.
- Lunačarski Anatolij, *Naši zadaci*, Naprijed, Zagreb, 1967.
- Mering Franc, *Prilozi istoriji književnosti*, Beograd, 1955.

-
- Marković Mihajlo, *Književna kritika i marksizam*, Prosveta, Beograd, 1971.
 - Mathesius B., *Prehled sovjetske literatury*, Praha, 1965.
 - Petrović Sreten, *Marksistička estetika*, BIGZ, Beograd, 1979.
 - Petrović Sreten, *Marksizam i književnost I i II*, Prosveta, Beograd, 1983.
 - Plehanov V.G, *Umetnost i književnost*, Kultura, Beograd, 1966.
 - Popović Koča, *Ratni ciljevi dijalektičkog antibarbarusa*, Književne sveske, Zagreb, 1940.
 - Ristić Marko, *Ljudi u nevremenu*, Kultura, Zagreb, 1956.
 - *Русская советская литература*, Москва, 1958.
 - *Русская советская литература*, Москва, 1976.
 - Stojanović Dragan, *Ironija i značenje*, Beograd, 1984.
 - *Современная советская литература*, Москва, 1966.
 - Solar Milivoj, *Eseji o fragmentima*, Beograd, 1985.
 - Solar Milivoj, *Mit o avangardi i mit o dekadenciji*, Beograd, 1985.
 - Solar Milivoj, *Moderna teorija romana*, Beograd, 1985.
 - Slobodnik D, Čerevka V, *Sučasna sovjetska poezija a proza*, Bratislava, 1975.
 - Tajge Karel, *Vašar umetnosti*, Ideje, Beograd, 1977.
 - Trocki Lav, *Književnost i revolucija*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1971.
 - *Українська література в роки Великої Вітчизняної війни*, Київ, 1986.
 - Zolkiewski Stefan, *O kulturze Polski Ludowej*, Warszawa, PAN, 1964.
 - Zigulski Kazimir, *Slika i reč u masovnoj kulturi*, Kulturni život, 1964.
 - Žmegač Viktor, *Opažanje o strukturi suvremenog romana*, Umjetnost reči, Zagreb, 1958.
 - Žmegač Viktor, *Književno stvaralaštvo i povijest društva*, Zagreb, 1976.
 - Žmegač Viktor, *Književnost i zbilja*, Zagreb, 1982.
 - Žmegač Viktor, *Istina i fikcija*, Zagreb, 1982.
 - Žmegač Viktor, *Povijesna poetika romana*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1987.